

بررسی میزان اثربخشی دوره‌های تفسیر خطبه‌های همام در رفتار، نگرش و جهان‌بینی دانشجو معلمان پردیس باهنر دانشگاه فرهنگیان همدان

نعمت‌اله به‌رقم^{۱*}، موسی عبادی^۲ و جلال سبحانی^۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۰/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۰۴/۰۳

چکیده

سنجش و ارزیابی اثربخشی دوره‌های آموزشی یکی از کلیدی‌ترین وظایف نظام آموزش در انواع آموزش‌های عمومی - تخصصی به‌شمار می‌رود. ضرورت برنامه‌ریزی و سرمایه‌گذاری در راستای ارتقای معنویت دانشجویان برای رسیدن به سرحد کمال بر کسی پوشیده نیست؛ بنابراین با توجه به اهمیت تأثیر متون دینی بر رفتار و نگرش افراد، برای اطمینان یافتن از میزان اثربخشی برگزاری کلاس‌های بصیرت‌افزایی بر افزایش انگیزه دانشجو معلمان برای شرکت در چنین دوره‌هایی لازم به نظر می‌رسد پژوهش‌هایی انجام پذیرد تا بتوان رفتارهای مورد توقع را آزمون کرد. این پژوهش با هدف تعیین میزان دانش‌افزایی دانشجو معلمان نسبت به جهان‌بینی آنها انجام گرفت. در این پژوهش کمی به کمک دو نوع پرسش‌نامه با روایی قابل قبول یک بررسی آزمایشی بر روی ۷۰ نفر از دانشجو - معلمان پردیس شهید باهنر دانشگاه فرهنگیان در طول یک ترم انجام گرفته است. داده‌های به‌دست‌آمده از جامعه آماری با شاخص‌های آماری چون میانگین، انحراف معیار، همبستگی و تحلیل واریانس چند متغیری در بوتۀ نقد و تحلیل قرار گرفته‌اند و بر اساس شاخص‌های آمار توصیفی از قبیل جدول، تعداد و درصد. داده‌ها نیز بررسی شده‌اند. نتایج پژوهش با دو آزمون t زوجی و بنفرونی مورد تحلیل قرار گرفته است. یافته‌های تحلیل واریانس با اندازه‌گیری مجدد نشان می‌دهد که میان برگزاری دوره‌های معرفت‌افزایی و تغییر رفتار، نگرش و جهان‌بینی دانشجو معلمان رابطه بسیار معناداری وجود دارد. نتایج حاصل از پژوهش نشانگر این است که درصد قابل توجهی بین میانگین جهان‌بینی اولیه و ثانویه دانشجویان وجود دارد و می‌توان با مقایسه تأثیر دو سنج بر متغیرها نتیجه گرفت که دوره آموزشی بر جهان‌بینی دانشجویان تأثیر معناداری داشته است.

کلیدواژه‌ها: آزمون، بررسی، خطبه، دانشجو معلم، دوره، متقین.

۱. مدرس موظف دانشگاه فرهنگیان همدان

۲. استادیار دانشگاه فرهنگیان تبریز

۳. کارشناس ارشد اخلاق

*: نویسنده مسئول

۱. مقدمه

تربیت عبارت است از فراهم کردن زمینه‌ها و سازوکارها برای شکوفا کردن و به فعلیت رساندن توانمندی‌های پنهان انسان و حرکت تکاملی او به سوی هدف مطلوب، بر پایه چهارچوبی معین و برنامه‌ای سنجیده است. یکی از زیرمجموعه‌های چرخه تعلیم و تربیت، پرورش دینی است که از دیرباز مورد توجه و اهتمام دست‌اندرکاران بوده است تا براساس آن گام‌هایی در مسیر تربیت دینی افراد جامعه به‌ویژه قشر فرهیخته و دانشگاهی برداشته شود. «جهت‌دهی فعالیت‌های تربیتی، هماهنگ‌سازی فعالیت‌های مربی، ایجاد انگیزه و تحرک برای رسیدن به مقصود و سازماندهی محتوا و بهره‌گیری از شیوه‌های مناسب برای رسیدن به هدف‌ها از جمله ثمرات و فواید اهداف تربیتی است» (شریعتمداری، ۱۳۷۰: ۱۷۷-۱۷۸). بر این اساس تربیت دینی به‌عنوان یکی از رویکردهای تعلیم و تربیت در راستای پرورش جنبه‌های شناختی، عاطفی و عملی متعلم از نظر التزام به چهارچوب‌ها و معیارهای دینی است.

دین اثرگذارترین کانون شکل‌دهی نگرش و رفتار انسانی در همه مراحل زندگی به‌خصوص در دوره‌های جوانی است، چرا که جوانان به‌دنبال یافتن پاسخ‌های منطقی و علمی، باور و عقیده‌ای پایدار و نیز جهت‌بخشی به آن‌ها در زندگی فعلی و آینده خود هستند.

یکی از ارزنده‌ترین آثار دینی مسلمانان نهج‌البلاغه است. این اثر فروتر از سخن خالق و فراتر از کلام مخلوق است (ابن ابی الحدید، ۱۳۶۴: ۲/۱) وجود شرح‌ها و ترجمه‌های بسیار در کنار مراجعات بی‌شمار به این کتاب گویای اهمیت فوق‌العاده این کتاب است.

نهج‌البلاغه نازله روح امیرمؤمنان علی(ع) است که در قالب سخنان بلیغ و جذاب متجلی شده و شخصیت جامع و بی‌نظیری را از ایشان به جهانیان معرفی کرده است. هندسه، بافت، آهنگ و موسیقی شگرف واژگان و عبارت‌ها در کنار لطافت، قوت، استحکام و سحرانگیزی معانی چنان مفاهیم عالی و ماندگار را با زیور فصاحت و بلاغت واژگان و عبارت‌ها آراسته است که در فرهنگ و ادب اسلامی جایگاه منحصربه‌فرد و برجسته‌ای کسب کرده است.

مفاهیم والا و ارزشمند علمی و اخلاقی آن‌که از سرچشمه وحی الهام گرفته و با فطرت انسان گره خورده است، در امتداد زمان بر بستر زندگی انسان‌ها جاری است؛ بنابراین باید دست‌اندرکاران فرهنگی و آموزشی برای بهره‌برداری از آموزنده‌ترین رهنمودهای حکمت نظری و عملی این اثر جاودان در پرورش ارزش‌های اصیل انسانی و تقویت روح تعهد و احساس مسئولیت و نیز شکل‌گیری سخنان امام در عینیت جامعه اسلامی به‌ویژه در محیط‌های علمی و آموزشی - دانشگاهی قدم عملی برداشته تا کام تشنه جویندگان طریقت اسلام از معارف بلند این کتاب ارزشمند سیراب شود.

۱-۱. بیان مسئله

یکی از موضوعات مهمی که دست‌اندرکاران و کارشناسان دینی دانشگاه‌ها در حوزه آموزه‌های دینی به آن پرداخته‌اند ایجاد و تقویت بصیرت دینی است. لذا بصیرت دینی و معرفت‌افزایی موضوعی کلیدی در دانش‌افزایی دینی به‌شمار می‌رود. زدودن غبار از نفس انسانی و پاک و تطهیر کردن تردیدهای عقلی

چنان فهم و بصیرتی به انسان می‌بخشد که در پرتو آن با چشمی ملکوتی حقایق زیادی بر او مکشوف می‌شود.

کتاب قرآن و نهج البلاغه که با تاباندن نور حق سرمه بر چشم دل می‌سایند انسان را در سیر آفاق و انفس کمک می‌کنند و نور باطنی را در وجودش روشن نگه می‌دارند؛ بنابراین تحقق چنین امری در حوزه آموزش عالی مستلزم اقدام‌های جدی و عملی توسط دست‌اندرکاران این حوزه است؛ بنابراین برای ارائه سازوکار مناسب در نظام آموزش عالی و ارتقای سطح معرفت دینی دانشجویان؛ به‌ویژه دانشجویان معلمان که خود در آینده در فرایند یادگیری نقش تعاملی خواهند داشت اقدامات لازم صورت گیرد. یکی از این راهکارها ارزیابی فوق‌برنامه‌های اجرا شده در سطح دانشگاهی است. لذا این پژوهش در صدد آن است که میزان اثربخشی یکی از این دوره‌های معرفت‌افزایی را برای آگاهی از میزان تحقق اهداف دوره و تأثیر آن در ارتقاء سطح دانش، رفتار، نگرش و جهان‌بینی مطلوب دانشجویان مشخص کند و به‌طور کلی به تصویر کشیدن اثربخشی این دوره‌ها، نیاز به الگوی مناسب جهت ارزیابی اثربخشی دوره‌های آموزشی دارد. بر همین اساس این پژوهش به دنبال الگوی مناسب برای ارزیابی اثربخشی این دوره‌های معرفتی است. حال این سؤال مطرح می‌شود که چگونه می‌توان از قابلیت فعالیت‌ها و برنامه‌های فرهنگی فوق‌برنامه در کنار دروس عمومی معارف اسلامی در شناخت کافی از معارف غنی و پربار منابع و متون اسلامی بهره برد؟ بر این اساس نگارندگان این سطور پس از اجرای کلاس‌های تفسیر نهج البلاغه در صدد برآمدند تا برآورد کنند میزان کارآمدی و تأثیربخشی این دوره در تغییر مثبت نگرش جهان‌بینانه دانشجویان معلمان چقدر است؟ و تأثیر این تغییر نگرش بر رفتار درونی‌شان از یک‌سو؛ و رفتار بیرونی‌شان از سوی دیگر تا چه حدی است؟

۱-۲. پیشینه پژوهش

به نظر می‌رسد آگاهی اندک و یا گاه ناقص قشر فرهیخته تأثیرگذار جامعه - به‌ویژه دانشجویان معلمان که در آینده نزدیک تربیت آینده‌سازان جامعه را بر عهده خواهند گرفت - از مضامین و محتوای متون اسلامی با برگزاری دوره‌های کوتاه‌مدت و مقطعی فرهنگی تکمیل و یا ترمیم نمی‌شود؛ اما می‌تواند با ایجاد جرقه‌های ذهنی تفکر دینی متولیان آینده آموزش و پرورش کشور را تقویت کند و با مطرح کردن مباحث کلیدی در حوزه دین جهان‌بینی دانشجویان را - هر چند ناچیز - محک بزند؛ به‌گونه‌ای که می‌تواند به‌طور مطلوبی رویکرد و نگرش دانشجویان را در مسیر مطلوب هدایت کند.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

امروزه آموزش و بهسازی منابع انسانی یکی از استراتژی‌های اصلی دستیابی به سرمایه انسانی^۱ و سازگاری مثبت با شرایط تغییر به‌عنوان دو مزیت رقابتی سازمان‌ها تلقی می‌شود و از این‌رو جایگاه و اهمیت راهبردی آن در بقاء و توسعه سازمان‌ها نمایان شده است (عباس‌زادگان و ترک‌زاده، ۱۳۷۹: ۵۵)؛

اما نباید از نظر دور داشت که متأسفانه کم‌توجهی و بی‌اعتنایی دست‌اندرکاران نسبت به ارزیابی دوره‌های آموزشی موجب این شده است که شرکت‌کنندگان صرفاً برای سرگرمی و دریافت امتیاز و دلایلی از این قبیل به شرکت در این دوره‌ها روی خوش نشان دهند. یک طرح آموزشی، تنها زمانی می‌تواند کارساز باشد که دلایل و شواهد معتبری در مورد کارآمدی آموزش بر بهبود عملکرد^۱ فراهم کند. این به جنبه مهمی از آموزش و ارزشیابی آموزش^۲ اشاره دارد که معمولاً از آن با عنوان «اثربخشی آموزش^۳» یا «ارزیابی اثربخشی آموزش^۴» یاد می‌شود که به اثربخشی مجموعه یا سازمان و ایجاد رقابت در محیط سرشار از تغییر و رشد منجر می‌شود (Paul and Taylor, 1998: 29-43). در این میان یکی از مسائل عمده سازمان‌های دولتی و صنعتی و سایر سازمان‌ها، جدی نبودن کارکنان و مدیران در امر آموزش، ارزیابی نامناسب از اثربخشی دوره‌های آموزشی و در نتیجه ارائه بازخورد^۵ مناسب از نتایج آموزش می‌باشد و در نهایت بهنگام ضرورت پیگیری لازم معمول نمی‌گردد.

سنجش و ارزیابی اثربخشی دوره‌های آموزشی یکی از کلیدی‌ترین و در عین حال پیچیده‌ترین و چالش‌برانگیزترین وظایف نظام آموزش در کلیه سازمان‌ها و انواع آموزش‌های عمومی - تخصصی به‌شمار می‌آید. اگر چه آموزش و بهسازی نیروی انسانی می‌تواند یک نوع سرمایه‌گذاری با بازدهی اقتصادی قابل توجهی باشد و افزایش بهره‌وری را در پی داشته باشد؛ اما پیامدها و بازتاب‌های دینی - اخلاقی از هر چیز دیگری مهم‌تر است؛ زیرا هدف غایی تعلیم و تربیت در هر مکتبی کمال مطلوب آدمی است و باید تمام فعالیت‌ها متأثر از آن باشد.

در باب اهمیت تعلیم و تربیت در اسلام باید گفت بدون شناخت کافی از چشم‌اندازهای نظام تربیتی اسلام امکان هرگونه سردرگمی در مسیر پربینج و خم زندگی دنیوی وجود دارد؛ بنابراین در مسیر رهایی از فلسفه‌های تربیتی وارداتی غربی برای کاهش انحراف فراگیران در انتخاب مسیر زندگی لازم است از میراث پربار و اصیل اسلام چون قرآن و نهج‌البلاغه در مراکز علمی و فرهنگی بهره بیشتری ببریم.

تجربه تحولات و چالش‌ها در عرصه‌های مختلف اجتماعی، سیاسی و فرهنگی نشانگر این واقعیت است که بینش سیاسی و فرهنگی اقشار مردم جامعه؛ به‌ویژه قشر فرهیخته دانشگاهی رمز و کلید رشد پیشرفت و تکامل جامعه است. خطر ایجاد تزلزل و انحراف در بینش اسلامی جوانان دانشجو اهمیت بالایی تعمیق و تحکیم تفکر سیاسی - اجتماعی را به‌خوبی نمایان می‌کند. از این منظور خداوند اهمیت یادگیری علم را در کنار حکمت قرار می‌دهد: ﴿كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ وَ يُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ﴾ (البقرة/۱۵۱)؛ همان‌گونه که در میان شما فرستاده‌ای از خودتان فرستادی که همواره آیات ما را بر شما می‌خواند و شما را پاک و پاکیزه می‌گرداند و کتاب و

1. Performance
2. Training Evaluation
3. Training Effectiveness
4. Training Effectiveness Evaluation
5. Feedback

حکمت بر شما می‌آموزد و آنچه را نمی‌دانستید به شما آموزش می‌دهد؛ بنابراین انسان‌ها همسو و هم‌جهت با سرعت رشد و تعالی در مسیر تکامل معنوی، سلامت معنوی و سعادت حقیقی را به‌خوبی حس و درک می‌کنند. از این‌رو تبیین و تفصیل بنیادهای اندیشه اسلامی در حوزه‌های گوناگون مانع از نفوذ جریان‌های انحرافی و فاسد در محیط‌های دانشگاهی می‌شود؛ زیرا صرفاً در چنین بستری است که سایر استعدادها و صفات کمالی مجال رشد و شکوفایی پیدا می‌کنند.

توجه به اهداف و روش‌های نظام تربیتی اسلامی در مراکز علمی- فرهنگی به‌ویژه مراکز دانشگاهی بسیار ضروری و حائز اهمیت قلمداد می‌شود. در این پژوهش یکی از فعالیت‌های فرهنگی فوق‌برنامه وابسته به نمایندگی نهاد مقام معظم رهبری در دانشگاه فرهنگیان در زمینه آشنا کردن دانشجویان با یکی از منابع احکام اسلامی یعنی کتاب نهج‌البلاغه مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است. با توجه به مطالب گفته شده و با در نظر گرفتن اهمیت دوره‌های معرفتی، نهاد مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها به‌منظور تقویت روحیه دینی و بصیرت‌افزایی دانشجویان اقدام به برگزاری دوره‌های معرفت‌افزایی با تکیه بر منابع اصیل اسلامی از جمله قرآن و نهج‌البلاغه کرده است. نهاد مذکور با آگاهی و وقوف کامل بر رسالت حساس و سرنوشت‌ساز دانشگاه فرهنگیان در تربیت نیروی انسانی دستگاه تعلیم‌وتربیت کشور طرح‌های مدون و برنامه‌ریزی شده‌ای در این راستا عرضه و اجرا کرده است.

بررسی ادبیات پژوهش در زمینه واکاوی اثربخشی برگزاری دوره‌های فوق‌برنامه در حیطه منابع و متون احکام اسلامی نشان می‌دهد مطالعه‌ای مشابه با موضوع پژوهش حاضر - به‌ویژه در حوزه دانشگاه - صورت نگرفته است؛ هر چند پژوهش‌های گسترده‌ای در حوزه سنجش میزان کارآمدی آشنایی با موضوعات و مفاهیم دینی در متغیرهای مختلف انجام گرفته که تا حدودی با پژوهش حاضر همخوانی دارد. رحیمیان بوگر (۱۳۹۲) مقاله‌ای با عنوان «مطالعه اثربخشی آموزه‌های نهج‌البلاغه بر ارتقای سلامت دانشجویان» نگاشته است که در آن تأثیر آموزش رهنمودهای نهج‌البلاغه را بر سلامت روان دانشجویان سنجیده است. تاج‌بخش و موسوی (۱۳۹۳) پژوهشی به نام «بررسی عوامل مؤثر بر آگاهی و نگرش دینی دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهر سوسنگرد» انجام داده‌اند که در آن میزان ارتباط عواملی چون استفاده مذهبی از وسایل ارتباط جمعی، سطح دینداری دوستان و طبقه اجتماعی با نگرش دینی دانش‌آموزان تبیین و تحلیل شده و به این نتیجه رسیده‌اند که رابطه دوسویه مستقیم و معناداری بین این مؤلفه‌ها وجود دارد. وحید یوسفی لویه (۱۳۸۶) با انجام و چاپ پژوهشی با عنوان «تأثیر آموزش دروس معارف اسلامی بر نگرش دینی دانشجویان» با نمونه‌گیری تصادفی و روش پیمایشی به تبیین و توصیف جامعه آماری پرداخته است و به این نتیجه رسیده دانشجویانی که دروس معارف یک و دو را گذرانده‌اند نسبت به آنان که این واحدها را نگذرانده‌اند از نگرش دینی مطلوب‌تری برخوردارند؛ اما گذراندن یا نگذراندن دیگر دروس معارف (اخلاق اسلامی، متون اسلامی، تاریخ اسلام، انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن) تحت شرایط فعلی بر افزایش یا کاهش نگرش دینی افراد نمونه هیچ تأثیری ندارند. عبدالرضا محمدی و محمد عباسیان پژوهش خود را که با عنوان «بررسی عوامل مؤثر بر تقویت و ارتقای معنویت دانشجویان و

بررسی موردی دانشجویان دانشگاه افسری امام علی(ع)» به رشته تحریر درآورده‌اند به این نتیجه رسیده‌اند که مؤلفه‌هایی چون ارتباط منظم روحانیون و دانشجویان ۸۶/۲ درصد، وجود کلاس‌های فوق‌برنامه قرآن و نهج‌البلاغه ۸۲ درصد، شرکت در نماز جماعت و مراسم مذهبی نماز جمعه، دعاها و جشن‌ها ۹۲/۸ درصد، رعایت شئون اسلامی و اخلاقی استادان ۷۸/۴ درصد و هنجارها و ارزش‌های موجود در جامعه ۶۲/۴ درصد در تقویت معنویت دانشجویان مذکور نقش‌آفرینی می‌کنند؛ اما این پژوهش در پی آن است با سنجش آگاهی‌های دینی دانشجو معلمان راجع به موضوع پیش از اجرای دوره، آزمونی تکمیلی پس از اتمام دوره تکرار کند تا نحوه و میزان اثربخشی و بازدهی را در سه حوزه جهان‌بینی، رفتار درونی و رفتار بیرونی بسنجد و در نتیجه پایایی چنین برنامه‌های جنبی را برای تحقق اهداف بالادستی در چشم‌انداز ترسیم شده به‌دست آید تا در نحوه و چگونگی ادامه فعالیت چنین برنامه‌هایی در راستای بهبود بخشی در زمینه‌های مختلف بازنگری لازم شکل گیرد.

۲. بحث

۲-۱. تقوا و خطبه متقین

همام بن شریح بن یزید بن عمرو بن جابر عرف الأصبهانی از پیروان و دوستان امام علی(ع) (لیاقت‌دار، ۱۳۹۲: ۷۳) که دارای روح حقیقت‌جو و کمال‌طلبی بود از ایشان درخواست کرد پرهیزکاران را به‌گونه‌ای برایش مجسم کند که گویی در برابرشان ایستاده آنها را می‌نگرد. حضرت(ع) در پاسخ فرمود: «ای همام از خدا بترس و نیکوکار باش؛ که خدا با پرهیزکاران و نیکوکاران است». پس از این که همام از توصیف پرهیزکاران قانع نشد و بر خواسته خود پافشاری کرد و حضرت را سوگند داد، امام(ع) خطبه شیوا و رسایی بیان کرد که «خطبه همام» یا «خطبه متقین» نام گرفت. این خطبه که باعث شد همام، بعد از شنیدن آن، آهی کشیده جان ببازد در توصیف پارسایان واقعی است و شامل موضوع‌هایی چون: حمد و سپاس خداوند، بیان اوصاف و ویژگی‌های متقین؛ از جمله سیره فردی- اجتماعی، آمال و آرزوها، حلم و علم، دیدگاه اهل تقوا نسبت به دنیا، بهشت و جهنم و ... است که امیر قلمرو بیان به زیبایی آن‌ها را به رشته تحریر درآورده است (سروش، ۱۳۷۶: ۲۶ و ما بعد آن).

تقوی از ریشه وقایه به معنی حفظ شیء است (الإصفهانی، ۲۰۰۹: ۸۸۱) یعنی؛ مطلق حفظ و نگهداری هر چیزی از هر امر ناپسند. تقوا عبارت از آن است که نفس تحت محافظت قرار بگیرد تا به ارتکاب گناه یا خطا دچار نشود (باقری، ۱۳۹۰: ۷۸) به‌گونه‌ای که در قرآن می‌بینیم تقوا در برابر فجور قرار می‌گیرد: ﴿فَالهَمَّهَا فَجُورَهَا وَتَقْوَاهَا﴾ (الشمس/۸)؛ پس فجور و تقوای نفس را به او الهام کرد. امام صادق(ع) می‌فرماید تقوا آن است که خدا تو را در واجبات و اوامر خودش حاضر و در منهیات و محرّمات خود غایب ببیند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۶۷ ۲۸۵) پس تقوا یعنی این که انسان خود را از آنچه که دین گناه و پلیدی برشمرده حفظ کند و از آن بازدارد. همان‌گونه که خداوند در قرآن می‌فرماید: ﴿فَوْقَاهُمْ اللهُ شَرَّ ذَلِكِ الْيَوْمِ وَ

لَقَاهُمْ نَصْرَهُ وَ سُورًا ﴿الإنسان/۱۱﴾؛ خداوند آنان را از شرّ و فتنه آن روز نگاه داشت و به آنان چهره خندان و دل شادمان بخشید.

امام (ع) سه ویژگی محوری و کلیدی را در این خطبه برای اهل تقوا برشمرده است که سایر ویژگی‌های آنان را زیرپوشش خود قرار می‌دهد: شناخت حقیقی خداوند که عمل به دستوره‌های او و تحصیل فضایل و مکارم متعالی را در پی دارد (مصباح، ۱۳۹۴: ۶).

۲-۲. گزارشی از برگزاری دوره تفسیر خطبه متقین

دوره تفسیر خطبه متقین از ابتدای آبان ماه سال ۹۵ لغایت پایان دی ماه توسط سه تن از اساتید دانشگاه فرهنگیان استان همدان برای ۱۳۰ نفر از دانشجویان به مدت ۷ هفته در کلاس‌های پردیس شهید باهنر برگزار شد. برای ارزیابی میزان تأثیرگذاری برگزاری این دوره مجموعه‌ای از سؤالات در قالب پرسش‌نامه که محتوای سؤالات آن از متن خطبه برگزیده شده بود در بین دانشجویان توزیع شد تا میزان تأثیر دوره در آنان در بوته آزمون سنجیده شده و مورد واکاوی و نقد قرار گیرد. این سؤالات به گونه‌ای طراحی شده بودند که در دو مرحله؛ پیش از آغاز دوره و پس از پایان دوره در اختیار دانشجو معلمان قرار گرفت. طراحی سؤالات به دو شکل پیش‌آزمون و پس‌آزمون به گونه‌ای بود که پرسشنامه‌ها - بدون تغییر محتوایی - صرفاً با تغییرات جزئی در ساختار سؤالات تهیه و اجرا شود تا نتایج اجرا و برگزاری دوره قابل اندازه‌گیری و سنجش باشد.

این پژوهش با روش کمی با استفاده از دو نوع پرسشنامه محقق ساخته که از روایی^۱ قابل قبولی برخوردارند در ارتباط با برگزاری کلاس‌های معرفت افزایی دانشجویان و فوق‌برنامه‌های فرهنگی مخصوص آنان انجام شده است؛ نوع اول مربوط به رفتار ورودی افراد قبل از برگزاری دوره و نوع دوم مربوط به رفتار خروجی پس از برگزاری دوره بود. حجم نمونه^۲ ۷۰ نفر است که انتخاب آنان با روش نمونه‌گیری تصادفی ساده انجام گرفته است؛ به گونه‌ای که این تعداد از میان دانشجویان شرکت‌کننده در این دوره برگزیده شده‌اند و پاس‌نامه‌های آنان مورد تحلیل آماری قرار گرفته است. روش آماری علاوه بر آمار توصیفی به کار رفته در جمع‌آوری داده‌ها، آمار استنباطی بوده و از دو آزمون t زوجی و آزمون تعقیبی بنفرونی برای تحلیل داده‌ها و نتایج مربوط به محورهای موجود در پژوهش استفاده شده است؛ چنانکه نتایج پژوهش با دو آزمون t زوجی و بنفرونی مورد تحلیل قرار گرفته است. در واقع با آزمون t زوجی دو نتیجه پیش و پس‌آزمون در همه محورها مقایسه شده و معناداری تغییرات در میانگین بررسی شده است. به گونه‌ای که آزمون تعقیبی بنفرونی به منظور مقایسه نتایج دوه‌دوی محورها با همدیگر است. به منظور تأمین روایی محتوایی فرم اولیه پرسشنامه در اختیار سه نفر از صاحب‌نظران این حوزه قرار داده شد و پس از دریافت پیشنهادات افراد یاد شده و اصلاح مؤلفه‌ها فرم نهایی تهیه و آماده شد. شرکت‌کنندگان در دو مرحله قبل و بعد از هفت جلسه آموزش تفسیر خطبه متقین پرسشنامه را تکمیل کردند. داده‌ها با

1. Validity
2. Sample Size

شاخص‌های آماری چون میانگین^۱، انحراف معیار^۲، همبستگی^۳ تحلیل شده‌اند. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از شاخص‌های آمار توصیفی به صورت جدول، تعداد و درصد بهره گرفته شده است. مزیت این روش در این است که اهداف واسطه‌ای متناسب با پژوهش در نظر گرفته شده است تا در صحنه عمل جنبه‌های دیگر نیز مورد توجه قرار گیرد؛ بنابراین این پژوهش می‌تواند نمونه نسبتاً کامل و جامعی از اهداف و روش‌های تربیتی اسلامی در دانشگاه‌ها باشد. لذا نتیجه و تحلیل آزمون ابتدایی و ثانوی در زیر آمده است.

۳. یافته‌ها

۳-۱. تحلیل فرایند برگزاری دوره با آزمون t زوجی^۴

این آزمون معمولاً برای پژوهش‌های تجربی و نشان دادن تأثیر یک نوع مداخله به کار برده می‌شود. برای مثال اگر پژوهشگر بخواهد اثربخشی یک دوره آموزشی را بررسی کند می‌بایستی داده‌های پیش و پس از دوره را گردآوری کرده، سپس با این آزمون به بررسی تأثیر دوره آموزشی بپردازد. اگر آزمون نشان دهد که داده‌های پیش و پس از دوره متفاوت است، در این صورت دوره آموزشی مؤثر بوده است. این آزمون دو متغیر مربوط به یک جامعه را مقایسه می‌کند و حتماً باید هر دو متغیر مورد بررسی کمی باشند (مؤمنی، ۱۳۸۹، ۶۸ و ۶۹) در این آزمون سه متغیر (جهان‌بینی، شناخت صفات درونی متقین و رفتار بیرونی) بر روی یک جامعه آماری مقایسه می‌شود. برای بررسی رابطه (همبستگی) دو متغیر می‌توان فرضیه‌های آماری را به صورت زیر تعریف کرد؛ نمای کلی آزمون فرضیه به صورت زیر است:

۱. فرضیه عدم تفاوت: تمام میانگین‌ها برابر هستند، یعنی همبستگی معناداری بین دو متغیر وجود ندارد $H_0: \mu_1 = \mu_2$.

۲. فرضیه مقابل: حداقل یکی از میانگین‌ها با بقیه متفاوت است، یعنی همبستگی معنی‌داری بین دو متغیر وجود دارد $H_0: \mu_1 \neq \mu_2$.

با توجه به مقدار سطح معناداری فرض H_0 رد می‌شود. در واقع اگر $(p < 0,05)$ باشد این فرض رد می‌گردد؛ و بین میانگین‌ها قبل و بعد از دوره تفاوت وجود دارد.

۳-۱-۱. جهان‌بینی

نتایج جدول ۱ نشان می‌دهد نمره جهان‌بینی دانشجویان در پیش‌آزمون ۵/۵۱۴۳ و میانگین نمره جهان‌بینی دانشجویان در پس‌آزمون ۹/۱۰ می‌باشد. جهت بررسی این مسأله که آیا تفاوت مشاهده شده

---

1. Mean
2. Variance
3. Correlation
4. Paired- Samples T- Test

بین نمرات پیش‌آزمون و پس‌آزمون ناشی از خطا و تصادفی است یا این که تفاوت واقعی در دو مرحله آزمون است از آزمون t زوجی استفاده شد که نتایج آن در جدول ۱ ارائه شده است:

جدول ۱: نتایج آزمون t زوجی جهت مقایسه جهان‌بینی دانشجویان در پیش‌آزمون و پس‌آزمون

سطح معناداری	درجات آزادی	مقدار t	انحراف معیار	میانگین	
.۰۰۰	۶۹	-۱۱,۲۲۴	۲۲۲۶۰	۵,۵۱۴۳	پیش‌آزمون
			۲۶۶۹۹	۹,۱۰۰۰	پس‌آزمون

جدول ۱ نتایج آزمون t زوجی جهت مقایسه جهان‌بینی دانشجویان در پیش‌آزمون و پس‌آزمون را ارائه می‌دهد. نتایج آزمون $t = -۱۱,۲۲$ با درجات آزادی ۶۹ نشان می‌دهد نمرات جهان‌بینی دانشجویان در پس‌آزمون نسبت به پیش‌آزمون تغییر معناداری داشته است ($p < ۰,۰۵$) و با توجه به میانگین نمرات می‌توان گفت نمرات جهان‌بینی دانشجویان در مرحله پس‌آزمون بیشتر از پیش‌آزمون است. بدین معنی که برگزاری دوره باعث رشد جهان‌بینی دانشجویان گردیده است.

۳-۱-۲. ویژگی‌های درونی

نتایج جدول ۲ نشان می‌دهد نمره صفات درونی در پیش‌آزمون ۲,۰۵۷۱ و میانگین نمره صفات درونی دانشجویان در پس‌آزمون ۱,۱۲۸۶ می‌باشد. جهت بررسی این مسأله که آیا تفاوت مشاهده شده بین نمرات پیش‌آزمون و پس‌آزمون ناشی از خطا و تصادفی است یا این که تفاوت واقعی در دو مرحله آزمون است از آزمون t زوجی استفاده شد که نتایج آن در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۲: نتایج آزمون t زوجی جهت مقایسه صفات درونی دانشجویان در پیش‌آزمون و پس‌آزمون

سطح آزادی	درجات آزادی	مقدار t	انحراف معیار	میانگین	
.۰۰۰	۶۹	۸,۰۲۷	۶۳۴۴۲	۲,۰۵۷۱	پیش‌آزمون
			۷۹۷۱۲	۱,۱۲۸۶	پس‌آزمون

جدول ۲ نتایج آزمون t زوجی جهت مقایسه نمره صفات درونی متقین در دانشجویان در پیش‌آزمون و پس‌آزمون را ارائه می‌دهد. نتایج آزمون $t = ۸,۰۲۷$ با درجات آزادی ۶۹ نشان می‌دهد نمرات صفات درونی دانشجویان در پس‌آزمون نسبت به پیش‌آزمون تغییر معناداری داشته است ($p < ۰,۰۵$) و با توجه به میانگین نمرات می‌توان گفت نمرات صفات درونی دانشجویان در مرحله پس‌آزمون بیشتر از پیش‌آزمون است؛ یعنی در پایان دوره شناخت دانشجویان نسبت به صفات اهل تقوا بیشتر شده است.

۳-۱-۳. رفتار بیرونی

نتایج جدول ۲ نشان می‌دهد نمره رفتار بیرونی در پیش‌آزمون ۴,۱۵۷۱ و میانگین نمره رفتار بیرونی دانشجویان در پس‌آزمون ۴,۲۵۷۱ می‌باشد. جهت بررسی این مسأله که آیا تفاوت مشاهده شده بین

نمرات پیش‌آزمون و پس‌آزمون ناشی از خطا و تصادفی است یا اینکه تفاوت واقعی در دو مرحله آزمون است از آزمون t زوجی استفاده شد که نتایج آن در جدول ۳ ارائه شده است.

جدول ۳: نتایج آزمون t زوجی جهت مقایسه رفتار بیرونی دانشجویان در پیش‌آزمون و پس‌آزمون

سطح معناداری	درجات آزادی	مقدار t	انحراف معیار	میانگین	
۰.۶۹۲	۶۹	-۰.۳۹۸	۱,۲۲۳۳۹	۴,۱۵۷۱	پیش‌آزمون
			۱,۸۵۴۷۷	۴,۲۵۷۱	پس‌آزمون

جدول ۳ نتایج آزمون t زوجی جهت مقایسه نمره صفات درونی متقین در دانشجویان در پیش‌آزمون و پس‌آزمون را ارائه می‌دهد. نتایج آزمون $t = -0.398$ با درجات آزادی ۶۹ نشان می‌دهد نمرات رفتار بیرونی دانشجویان در پس‌آزمون نسبت به پیش‌آزمون تغییر معناداری نداشته است ($p > 0.05$) و با توجه به میانگین نمرات می‌توان گفت نمرات رفتار بیرونی دانشجویان در مرحله پس‌آزمون بیشتر از پیش‌آزمون است. با توجه به مقدار سطح معناداری می‌توان نتیجه گرفت که برگزاری دوره تأثیر چندانی بر رفتار بیرونی دانشجویان نداشته است و می‌توان با استمرار برگزاری این کلاس‌ها و تحلیل نتایج آن به نتیجه‌ی بهتری رسید.

۳-۱-۴. تحلیل واریانس اندازه‌گیری مکرر^۱

جهت بررسی و مقایسه نمرات دانشجویان در آزمون تفسیر خطبه متقین از تحلیل واریانس اندازه‌گیری مکرر استفاده شد. اندازه‌های تکراری، عبارت‌اند از اندازه‌های یک متغیر مشخص برای هر مورد، در چند وضعیت مختلف. این طرح حالت تعمیم‌یافته آزمون مقایسه زوجی است، با این تفاوت که در آزمون مقایسه زوجی یک گروه در دو وضعیت مقایسه می‌شود؛ ولی در طرح اندازه‌های تکراری یک گروه در دو یا چند وضعیت مقایسه می‌شوند (همان، ۲۱۰).

جدول ۴: میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های جهان‌بینی، صفات درونی متقین و رفتار بیرونی

متغیر	مؤلفه‌ها	حداقل نمره	حداکثر نمره	میانگین	انحراف معیار
آزمون تفسیر خطبه همام	جهان‌بینی	۸,۵۸۶	۹,۶۱۴	۹,۱۰۰ ^a	۰,۲۵۸
	صفات درونی	۰,۹۴۰	۱,۳۱۷	۱,۱۲۹ ^a	۰,۰۹۴
	رفتار بیرونی	۳,۸۲۵	۴,۶۸۹	۴,۲۵۷ ^a	۰,۲۱۶

جدول ۴ آمار توصیفی متغیر اهداف ادراکی کلاس درس را ارائه می‌دهد. با توجه به اطلاعات این جدول در مؤلفه جهان‌بینی میانگین مؤلفه (۹,۱۰۰) می‌باشد، میانگین مؤلفه صفات درونی (۱,۱۲۹) و میانگین مؤلفه رفتار بیرونی (۴,۲۵۷) می‌باشد. بیشترین نمره متعلق به مؤلفه جهان‌بینی و کمترین نمره مربوط به مؤلفه صفات درونی می‌باشد.

1. Repeated Measure

جهت بررسی جفتی مؤلفه‌های پژوهش از آزمون تعقیبی بنفرونی^۱ استفاده گردید، این آزمون برای مقایسه دویه‌دو میانگین‌ها به کار می‌رود؛ و اطلاعات آن در جدول ۵ ارائه شده است:

جدول ۵: نتایج آزمون تعقیبی بنفرونی جهت مقایسه‌های جفتی

سطح معناداری	انحراف استاندارد	تفاوت میانگین‌ها	آزمون J	آزمون I
۰,۰۰۰	۰,۲۴۹	۷,۹۷۱*	۲	۱
۰,۰۰۰	۰,۲۵۹	۴,۸۴۳*	۳	۱
۰,۰۰۰	۰,۲۲۰	-۳,۱۲۹*	۳	۲

همان‌طور که از اطلاعات جدول ۵ استنباط می‌شود بین نمرات جهان‌بینی و رفتار بیرونی تفاوت معناداری وجود دارد ($P < ۰,۰۵$). همچنین بین نمرات جهان‌بینی و صفات درونی تفاوت معناداری وجود دارد ($P < ۰,۰۵$)؛ و همچنین بین نمرات رفتار بیرونی و صفات درونی تفاوت معناداری وجود دارد ($P < ۰,۰۵$). با توجه به میانگین نمرات اصلاح شده می‌توان گفت دانشجویان در مؤلفه جهان‌بینی بیشترین نمره را گرفته‌اند و مؤلفه رفتار بیرونی در درجه دوم و رفتار درونی در درجه سوم قرار دارد.

نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش حاضر که به روش کمی به بررسی میزان اثرگذاری یکی از دوره‌های فوق‌برنامه فرهنگی-مذهبی دانشگاهی در شکل‌گیری و تحول شخصیت دانشجویان با محوریت سه‌گانه؛ جهان‌بینی، ویژگی‌های درونی و رفتار برونی اهل تقوی پرداخته است، نشان می‌دهد که برگزاری چنین دوره‌هایی نیاز به برنامه‌ریزی‌های کارشناسانه دارد تا سطح معناداری را از جهان‌بینی به سمت رفتار درونی و بیرونی بکشاند. بر این اساس باید برای نهادینه کردن اعتقادات دینی با تکیه بر متون دینی علاوه بر بالا بردن سطح کمی و کیفی چنین دوره‌هایی بر میزان تأثیرگذاری آن افزود؛ چرا که متون دینی چون نهج‌البلاغه به‌عنوان مکتبی و فراتاریخی از منبع زلال وحی و اصول متقن دینی نشأت گرفته است لذا شناساندن معارف عمیق این کتاب ارزشمند اصلاح و تقویت فوق‌برنامه‌های فرهنگی در سطح دانشگاه‌ها به‌ویژه دانشگاه فرهنگیان ضروری به نظر می‌رسد. پس برای دورماندن از حمله‌های فرهنگی و تحقق حیات طیبه در محیط‌های فرهنگ‌ساز، باید سازوکارهای لازم برای هدفمند کردن و تقویت مستمر و هماهنگ چنین حرکت‌های ارزشمند تهیه شود. بی‌شک میزان اثربخشی این دوره‌ها در رفتار خروجی دانشجویان و نهادینه شدن این تغییرات در افکار و رفتار آنان تنها در صورتی می‌تواند اتفاق بیفتد که این دوره‌ها استمرار داشته باشد؛ زیرا نهادینه شدن یک تغییر در رفتار انسان خیلی سریع و ناگهانی صورت نمی‌گیرد و نیازمند زمان می‌باشد. به نظر نگارندگان این سطور استمرار و تقویت دوره‌های مکمل و هم‌سو با این دوره‌ها ضروری به نظر می‌رسد. به‌عنوان مثال با تداوم و استمرار برنامه‌هایی سنجیده و منظم برای دانشجویان

1. Bonferroni Procedure

جدیدالورود که نزدیک ۳ تا ۴ سال فرصت آموزش و راهبری بیشتری برایشان فراهم است می‌توان به نتایج چنین برنامه‌هایی امیدوار بود و حساب ویژه‌ای برای آن باز کرد؛ چنانکه تغییرات رفتاری مورد انتظار را به شکل مطلوبی محقق می‌یابیم. همان‌طور که نتایج بررسی و تحلیل‌ها نشان داد این دوره در زمینه بازتاب نگرش و جهان‌بینی جدید ایجاد شده بر رفتار دانشجو معلمان تأثیر کمی داشته است. به‌عبارتی دیگر وقتی دانشجو ابعاد مختلف محتوایی خطبه مذکور را به چشم اعتبار می‌نگرد و نکات کلیدی و محوری آن جلوی دیدگان بیدارش مجسم می‌شود از جمله حاکمیت نگرش توحیدی، در نظر گرفتن خداوند در همه امور زندگی، برنامه‌ریزی دقیق و سنجیده دنیوی و اخروی در تمامی اوقات شبانه‌روزی، رعایت حقوق دیگران با در نظر گرفتن مصالح فردی و اجتماعی، نگاه بصیرت‌وار به عواقب امور و هزاران نکته نهفته در عبارات بسیار زیبای خطبه او را با ایجاد یک نگرش نو و جدید نسبت به خداوند، خود و اجتماع و... چنان متحول و دگرگون می‌کند که ناخودآگاه بر رفتارش نیز تأثیر گویی وقتی برای دنیا کار می‌کنند مثل این است که برای آخرت تلاش می‌کنند. در نهایت آنچه علاوه بر استمرار و پویایی برگزاری این چنین دوره‌هایی لازم و ضروری به نظر می‌رسد ایجاد بسترهای لازم در این کلاس‌ها جهت تأمل و تدبر بیشتر دانشجویان در مفاهیم بلند کتب دینی و به چالش کشاندن فکر و نظرشان است تا به کمک فطرت بیدار خود به نتیجه موردنظر دست یابند و آگاهانه این بینش خود را در لباس عمل درآورند و در رفتار خود تثبیت کنند. دانشجو معلم با الگوگیری از سیره امام علی(ع) به اخلاق حضرت متخلق می‌شود که در اعتقاد و باورشان عینیت می‌یابد و با معرفت کامل نسبت به این باور عمیق که در وجودش درونی شده است به سمت کمال حرکت می‌کند.

در مقام مقایسه پژوهش حاضر با تحقیقات مشابه می‌توان گفت هر یک به طریقی ظرفیت‌های دوره‌های فوق‌برنامه‌های فرهنگی را در محیط دانشگاهی به بوته آزمایش درآورده‌اند؛ اما این پژوهش براساس رویکردی خاص با سنجش آموزه‌های دینی پیش و پس از دوره نگاهی تازه از زاویه‌ای دیگر به موضوع بیاندازد؛ چنان‌که با ارائه سؤالات به دو شکل پیش‌آزمون و پس‌آزمون - بدون تغییر محتوایی - صرفاً با تغییرات جزئی در ساختار سؤالات تهیه و اجرا شد تا واکاوی موضوع در یک عرصه‌ای دیگر انجام گیرد؛ بنابراین انتظار می‌رود در کنار پژوهش‌های دیگر که برخی از آن‌ها در پیشینه پژوهش یاد شده است، اطلاعات کامل و جامعی در این زمینه به‌دست دهد. از این‌رو پیشنهاد می‌شود پژوهشی فراتحلیلی در باب چنین فعالیت‌های فوق‌برنامه فرهنگی صورت گیرد تا با سنجش مقایسه محور مطالعات مشابه ضمن جمع‌بندی و تحلیل موازنه‌ای این پژوهش‌ها علاوه بر رصد دقیق‌تر کلاس‌های فوق‌برنامه آن‌ها را کاربردی‌تر و نهادینه‌تر و در نهایت کارآمدتر سازند.

منابع

- قرآن کریم.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید. (۱۳۶۴). شرح نهج البلاغه. قم: کتابخانه مرحوم مرعشی نجفی.
- باقری، خسرو. (۱۳۹۰). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی. جلد اول، تهران: انتشارات مدرسه.
- دشتی، محمد. (۱۳۸۰). ترجمه نهج البلاغه. چاپ دوم، قم: انتشارات تهذیب.
- الإصفهانی، حسین بن محمد. (۲۰۰۹). المفردات في غريب القرآن. تحقیق صفوان عدنان. الطبعة الرابعة. دمشق: دارالقلم.
- سروش، عبدالکریم. (۱۳۷۶). اوصاف پارسایان. تهران: طلوع آزادی.
- عباس زادگان، سیدمحمد و جعفر ترک‌زاده. (۱۳۷۹). نیازسنجی آموزشی در سازمان‌ها. تهران: انتشارات انتشار.
- لیاقت دار، محمدجواد. (۱۳۹۲). تربیت در نهج البلاغه. چاپ اول. اصفهان: انتشارات دانشگاه اصفهان.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۶). بحار الأنوار. تهران: المكتبة الإسلامية.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۴). «سیمای پرهیزکاران در خطبه متقین امیرمؤمنان (ع) (معرفت ناب و تکلیف مداری)». معرفت. سال بیست و چهارم، شماره ۲۱۸، ۵-۱۰.
- مؤمنی، منصور. (۱۳۸۹). تحلیل‌های آماری با استفاده از Spss. چاپ هشتم. تهران: انتشارات دانش نگار.
- Paul, J. and Taylor, P. W. (1998). A new integrated framework for training Jornal, PART.1